

Implicitna političnost rodnih odnosa: aporije koncepta (post)jugoslavenstva u romanima Ane Đokić*

1. PROBLEMSKI OKVIR I POJMOVNI INSTRUMENTARIJ

U romanima Ane Đokić *Gordana među vrbama* i *Recepti za sreću* tematiziraju se pitanja ženskog identiteta u kontekstu šireg pitanja nacionalnog identiteta. U pozadini zbivanja koja pripadaju sferi privatnih života protagonistica dvaju romana, Gordane i Tanje, odvijaju se procesi raspadanja dotadašnje višenacionalne države, Jugoslavije, kao i oni nicanja novih nacionalnih država iz fizičkih i mentalnih ruševina kakve ratovi i nacionalni sukobi za sobom ostavljaju.¹ Đokić se u oba djela usredotočuje na privatnu sferu, onu javnu uvodeći u prostor svojih romana sporednim, a u slučaju *Gordane među vrbama* i implicitnim (popratnim dokumentarističkim) narativnim kanalima. Prodor javne sfere u privatnu koji je velikim dijelom uzrokom poremećaja u životima Đokićinih junakinja u fokus ove rasprave dovodi načine na koje se, uslijed potrage za novim identitetskim osloncem te zagubljena odnosa prema dojučerašnjem identitetskom označitelju, preizgrađuju i reartikuliraju rodne uloge protagonistica. Radi se, dakle, o problematici odnosa roda i nacije za koju se mogu pronaći uporišta

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2016-06-9548.

¹ Tema raspada Jugoslavije i s njome povezanih identitetskih preobrazbi poziva i na šire komparativno trasiranje. Naime, "apeli na identitet bujali su tijekom šezdesetih, pa su do kraja sedamdesetih mnoga društva prolazila kroz političke pokrete temeljene na rodu, seksualnosti, rasi, religiji i etnicitetu (kako se klasna politika nerijetko povlačila u pozadinu). Na više mjesta, regionalni pokreti težili su raščinjavanju često dugovječnih država služeći se jezikom nacionalnog identiteta. Samo u Europi postoji škotski, velški, katalonski, baskijski, padanijski i flamanski nacionalizam: potkraj dvadesetog stoljeća, Jugoslavija se raspala u zbir distinktivnih država (...)" [Orig. citat: "Appeals to identity swelled through the sixties and, by the end of the seventies, many societies had political movements grounded in gender and sexuality, race, religion, and ethnicity (even as class politics frequently receded into the background). In more than a few places, regionally based movements that sought to undo often long-established states spoke the language of national identity. In Europe alone, there's Scottish, Welsh, Catalan, Basque, Padanian, and Flemish nationalism; near the end of the twentieth century, Yugoslavia collapsed into a collection of distinct countries (...)"] (Appaih, 2018: 5).

u feministički označenim sociološkim, filozofskim i politološkim promišljanjima samoga pojma nacije te nacionaliz(a)ma, društvenog poretka i tzv. društvenog ugovora. Ta se pak problematika nadalje, s obzirom na identitetsku dimenziju te konceptualnu kompleksnost koja prati identitetske pojmovne sklopove, nadaje i kognitivističkoj obradi koja će se usmjeriti prema pitanjima kognitivnog procesuiranja kulturne promjene, a u konačnici i prema problematici kognitivnog procesuiranja traumatskog iskustva potaknuta odsutnošću identitetskog označitelja u novim povijesnim, ali i životnim okolnostima protagonistica.

U nastojanju da dohvatimo relevantne aspekte koji mogu pomoći u čitanju spomenutih djela slijedit ćemo stoga i propitivati poticaje iz izvora obiju vrsta, odmičući se već i samom prirodom takvih izvora od hegemonističkih i esencijalističkih definicija pojma nacije, onih koje na leđima Herderove romantičarske filozofije i hegelijanskog koncepta nacionalnog duha ili *Volksgesta* promiče s jedne strane nemali broj suvremenih teoretičara, a s druge i političkih provoditelja rodno-slijepih, u naravi maskulinističkih, a u realnim praksama, spram roda, rase, etniciteta, vjere, seksualne orijentacije i dr., nerijetko i diskriminatornih ideja o naciji, državi i društvenim ulogama uključenih pojedinaca. Spomenimo u tome kontekstu problem na koji skreće pažnju Nira Yuval-Davis, da primordijalno orijentirani teoretičari (npr. Geertz, 1963; van den Berghe, 1979.) tumače naciju kao prirodni i univerzalni fenomen ponikao iz biološkoga srodstva. No iako je srodstvo ključna kategorija u primordijalističkoj viziji pojma nacije, pitanja nacionalne produkcije i reprodukcije u pravilu se tretiraju kao rodno neutralna i ne razmatraju se s obzirom na žene (Yuval-Davis, 1997: 1–2). Yuval-Davis skreće pažnju i na prilog Rebecce Grant naslovljen "The Sources of Gender Bias in International Relations Theory" sadržan u knjizi *Gender and International Relations* (Grant-Newland, 1991) u kojem se izvori pristranosti suvremenih teorija povezuju s nekritičkim prenošenjem temeljnih teorija koje prijelaz iz pretpostavljena prirodnoga stanja u društveno uređenje tretiraju kao rezultantu djelovanja agresivnosti (Hobbes) i rezoniranja (Rousseau), prikazanih kao muških odlika, dok žene u takvim vizurama ostaju bliske pojmu prirode i

motre se kao segment društvene zajednice koji u tim procesima ne sudjeluje.

U svojoj studiji naslovljenoj *Gender and Nation* Nira Yuval-Davis naglašava neodvojivost rodnoga momenta od procesa konceptualizacije nacije te propituje načine na koje se rodne relacije reflektiraju na nacionalne procese kao i načine na koje nacionalni procesi povratno i interaktivno utječu na same te relacije (Yuval-Davis, 1997: 4). Ta je analiza dovodi do kategorija kao što su “nacionalizirani rod” (*nationed gender*) i “orođena/rodno označena nacija” (*gendered nation*) (1997: 21), ali i “orođene/rodno označene vojne formacije” (*gendered militaries*) te “orođeni/rodno označeni ratovi” (*gendered wars*) (1997: 93). Naslanjajući se na pojmove nacionalizirana roda i rodno označene nacije koje predlaže Yuval-Davis, posegnut ćemo i za promišljanjima Carole Pateman koja pristupa temi roda i nacije posredstvom diferencijacije pojmova unutar teorije društvenog ugovora koja se i u današnjim vizurama nadovezuje na Hobbesa, Lockeja i Rousseaua. Pateman učešće pojedinca u životu države motri s obzirom na stupanj javnosti te navodi na diferenciranje tzv. privatne i javne sfere, ali i s obzirom na samu rodnu podjelu uloga. Pateman problematizira patrijarhalni kompleks (koji u suvremenijim uvjetima prerasta po njezinu sudu u “fraternalističku” inačicu patrijarhata), i to unutar koncepcije rada i radnih procesa, pri čemu “žene, ženstvo i ženska tijela reprezentiraju ono privatno”, odnosno “sve što se isključuje iz javne sfere” (Pateman, 1989: 4). Diktatom sadržaja tematiziranih u romanima, u ovoj diskusiji aktualizirat će se odnos privatnog i javnog, kao i moment uvjetovanosti likova patrijarhalnim kodovima.

Fokusirajući se u najvećem dijelu diskusije na kognitivističku vizuru koja će se najizravnije temeljiti na uvidima Antonija i Hanne Damasio u procese aktivacije senzornog i emotivnog iskustva posredstvom mentalno mapiranih značenja (Damasio A. i Damasio H. 2006) koji pod uplivom velikih kulturnih promjena podliježu preispisivanju u kodu traume, povlačit ćemo paralele i s problematizacijom identitetskih paradoksa i kontradikcija (ili “laži koje povezuju”) koje osvjetljava Kwame Anthony Appiah (Appiah, 2018) u studiji znakovito naslovljenoj *The Lies that Bind: Rethinking Identity*. Kroz svoja razmatranja identiteta Appiah između ostalog dekonstruira simplificirane predodžbe o suodnosu srodstva i nacije koje sučeljava mnogostrukosti i međusobnoj isprepletenosti relacija koje participiraju u stvaranju identiteta:

Svačiji osjećaj sebstva neminovno se oblikuje njegovim ili njezinim podrijetlom, počevši od obitelji no šireći se u brojnim pravcima – prema nacionalnosti, što nas vezuje uz mjesta; prema spolu/rodu, što svakoga od nas povezuje ugrubo barem s polovicom ljudske vrste; i prema kategorijama kao što su klasa, seksualnost, rasa, religija, gdje svaka od njih transcendiraju naše lokalne afilijacije²

– (a dodajmo i to da velik dio njih uopće nije determiniran zajedničkim biološkim podrijetlom). Za zapitati se je, naime, u kontekstu istaknutih uvida: u kojoj se mjeri nacionalizmi koji podrivaju ustaljene državne poretke rukovode stvarnom genetskom povezanošću naroda koje teže reprezentirati, a u kojoj netransparentnost svojih dubljih genealogija svjesno ili nesvjesno prikrivaju simplicističkom jedinstvenošću nacionalnih etiketa? Jesu li, ili *nisu li neminovno* takvi pokreti uvjetovani podjednako drugim faktorima, odnosno mogućim teško razmršivim klasnim, rodnim, svjetonazorskim, ekonomskim ili drugim tenzijama koje pod pojmom nacionalnog nalaze barem svoje privremeno utočište? Koje su to nadalje dojučerašnje povezujuće “istine” koje u okolnostima borbe za nacionalna prava unutar grupa koje iz te borbe izranjaju zadobivaju status “laži”, a koje se sve dojučerašnje “laži” premeću u nove preferirane “istine” kojima se nacionalni pokreti legitimiraju? Naime, ako država i nacija nisu isto – a bezbrojni primjeri pokazuju da ne mogu biti, ma koliko poredak koji se brani od rušenja ili koji se teži izgraditi težio nacionalnom purizmu³ – onda je sasvim logično zaključiti da stabilnost poretka ovisi (i) o ravnoteži brojnih drugih realnih identitetskih faktora koji se samo s djelomičnim opravdanjima prevode u nacionalističke retorike koje osvajaju povijesnu pozornicu u prijelomnim trenucima u kojima neravnoteža u sferi građanskih i ljudskih prava prerasta sposobnost postojećeg poretka da se, u cilju vlastita održanja, samokorigira. Podjednako tako, opravdano je pretpostaviti da se nabrojani

² “Each person’s sense of self is bound to be shaped by his or her own background, beginning with family but spreading out in many directions – to nationality, which binds us to places; to gender, which connects each of us with roughly half the species; and to such categories as class, sexuality, race, and religion, which all transcend our local affiliations.”

³ Tu tvrdnju potkrepljuju svi pokušaji izgradnje “čistih” nacionalnih država koji se unatoč i najbrutalijim genocidnim metodama u konačnici pokazuju bezuspješnima. Ideja čistoće u romantičarskim vizurama nije naime predviđala razizam i druge diskriminativne oblike djelovanja spram po bilo kojemu ključu “nečistih” identiteta koje su realne političke prakse tragično iznjedrile, već je donosila utopističku predodžbu o tome da je koncept “čistog” moguć i samorazumljiv, ne zamarajući se “prizemnim” pitanjima provedbe. Dovoljno je međutim prisjetiti se Holokausta, Ruande ili Srebrenice, ograničavajući se tek na nekolicinu primjera iz novije povijesti, da se uvjerimo u zastrašujuće posljedice doslovna prijenosa takvih ideja na tlo realnosti. Pojam nacije naime ima veze sa zajedničkim porijeklom najvećee većine stanovništva, no on u uvjetima stvarnoga života uvelike nadilazi taj aspekt i predstavlja prije svega projekt izgradnje svijesti o zajedništvu i volje za zajedništvo, što uključuje i aspekte usuglašavanja i balansiranja razlika u prostoru dosega bilo neke postojeće ili projicirane države. “If you’re going to build states around nations you’re going to have to do more than simply summon an existing people and make a constitution. You’re going to have to make a nation: you will take a population most of whom wish, for some reason, to live under a shared government, and then, after wresting them from whatever states they currently live in, you will need to build in them the shared sentiments that will make it possible for them to live productively together.” (Appiah 2018: 76–77).

paradoksi obijaju o stabilnost subjekatskih pozicija protagonista vremena zadirući i u samu srž identitetskih označnica, ticala se one rodni uloga, rase, klase, seksualne orijentacije ili nekog drugog za subjekta određujućeg momenta, te da destabilizacija tih pozicija uvodi u područje razmatranja i moment traume.

2. KOGNITIVNO PROCESUIRANJE KULTURNE PROMJENE

Konceptualizacija identiteta kao s jedne strane osobnog, a s druge strane zajedničkog značenja počiva na viševrsnim kriterijima. Te kriterije Appiah klasificira na sljedeći način: 1) mora postojati skup etiketa koje se mogu pripisati ljudskim skupinama; 2) etikete utječu na ponašanje ljudi i na to što oni osjećaju, i 3) etikete moraju odgovarati predodžbama drugih o nama, pa će o toj podudarnosti ili nepodudarnosti ovisiti kako nas drugi tretiraju. Upravo zato, kaže Appiah, *identitet sadrži i subjektivnu i objektivnu dimenziju* (Appiah 2018: 141) i tek djelomice predstavlja izbor ili čin nečije volje. U slučaju Đokićinih junakinja, ovo posljednje pokazat će se kao ključno. Da bismo to razjasnili, počnimo od kraja, odnosno od ishoda dviju romaneskni zbilja.

Ponajviše, dakle, po ključu trećeg kriterija koji ističe Appiah, Gordani (*Gordana među vrbama*) nije dano da svoje obiteljsko podrijetlo otpiše kao nebitno i da smirenje nađe uz Tomislava, u skloništu patrijarhalnoga rodnog stereotipa kojemu se bila voljna prikloniti. Tomislav je naime, iz vizure svojih kolega branitelja, uz Gordanu “Čedo” ili neka vrsta izdajnika, unatoč svojim ratnim zaslugama; njemu je domovinski rat svetinja a njoj je svaki rat glupost (“Njoj je sve glupost! Jel ti i domovinski rat glupost? Je li, ženo?”), Đokić 2012: 380). Stoga postupno, unatoč Gordanim nastojanjima, oni prestaju biti ono što su bili u početku svoje veze – muškarac i žena koji se vole i svojoj su ljubavi anacionalni. Oni, pod pritiskom okoline, prerastaju u suprotstavljene strane i na kraju se razilaze. Gordana stoga napušta Zagreb da bi otišla negdje gdje nije bitno koje je nacionalnosti, gdje joj jugoslavenski identitetski okvir neće trebati za oslonac. Podjednako tako ni Tanja, protagonistica romana *Recepti za sreću*, nije dano da bude samo Tanja kada se zatiče u Beogradu. Ona je svoj grad napustila godinama prije udavši se za Zagrepčanina Borisa i sada najednom postaje strankinja koja je po mišljenju neudane prijateljice Sandre iz nekog čudnog kaprica ostavila u Zagrebu svojega supruga. Tanja se, istaknut će Sandra, samo “preserava na svom iskrivljenom hrvatskom te još nalazi za shodno da sere kako se Beograd promijenio” (Đokić 2008: 183). Tanja bi možda željela ostanu u Beogradu, no tamo najednom kao da ne pripada, te se grižnje savjesti otiskuje iz svoje rodne zemlje kojoj prijete bombardiranje kako bi spasila barem svoju rodnu ulogu. U trenucima koji prethode tim konačnim odlukama i Gordana i Tanja

čine se subjektivno spremnima na nimalo laku prilagodbu, no obje nailaze na otpor izvanjskih faktora koje nijedna od njih ne može kontrolirati. Prodor javnoga u privatnu sferu u koju se obje protagonistice pokušavaju skloniti silovit je i neizbježan. Pritom kontaminacija rodnog momenta onim nacionalnim, kao i diskriminatorna politička insinucija, sasvim razvidno izlaze na površinu, što potkrepljuje tezu Yuval-Davis o nacionaliziranoj naravi roda, kao i onu Carole Pateman o zaposjednutosti privatne sfere degeneriranim formama javnih politika koje svoj neformalni zamah zadobivaju netransparentnošću djelovanja patrijarhalnih društvenih odnosa koji napućuju privatnu sferu.

U trenutku kada se uslijed događanja u javnoj sferi pokrene proces razgradnje temeljnih značenjskih kategorija, onih koje u okviru dane društvene zajednice imaju psihološku snagu socijalno ispregovanih – a u slučaju koji aktualizira koncept jugoslavenstva i institucionalno podržavanih, do jučer neprijepornih zajedničkih značenja (*shared meanings*) – tada “javno” počinje zalaziti u “privatno” iziskujući uspostavu novog načina razmišljanja s kojim i reorganizaciju temeljnih životnih postavki. Riječ je o intervenciji u “kognitivne i socijalno-psihološke mikrotemelje koji oblikuju pojavu zajedničkoga značenja” (Shepherd 2014: 1008), odnosno o potrebi uspostavljanja novih zajedničkih značenja koja su preduvjet kulturi zajedničkoga življenja, pa time i opstanka u danoj socijalnoj zajednici. Izloženost procesu kulturne promjene suočava ljudsku jedinku s golemim zahtjevom i kognitivne i životne prilagodbe novim društvenim vrijednostima, pa on kao takav dotiče najdublju privatnu sferu, generirajući ishode najrazličitijih vrsta. Kognitivno procesuiranje kulturne promjene nije naime stvar prilagodbe samo jednog pojedinačnog značenja: kada zadire u sferu identiteta; ono zadire i u brojne druge povezane značenjske sklopove, nedjeljive od ukupne iskustvene baze protagonista vremena koju čine prijateljstva, ljubavi, rodbinske spone, brojne ranije odluke i izbori itd. Pitanje koje se nameće jest može li se takav kognitivni pothvat poduzeti u korist spašavanja socijalnih relacija a bez štete po emotivnu ravnotežu subjekata?

Emotivni intenziteti Đokićinih junakinja u većoj mjeri pripadaju sferi unutarnjih monologa negoli izravnih verbalnih očitovanja ili izravnih postupaka. Muškarci su ti koji tom sferom dominiraju, a posredno su dozvani u priču kroz misli žena, ili su – osobito u romanu *Gordana među vrbama* gdje imaju i status protagonista – izravno prisutni i dominantni. Muška fizička odsutnost, popraćena mentalnom opisućivanjem pripadnika “jačeg” spola, nešto je poput lajtmotiva koji se perpetuira od stranice do stranice i koji povezuje sve žene u romanu *Recepti za sreću*. Tanja stiže u Beograd zamišljajući da će svojim odlaskom svojeg sve inertnijeg supruga potaknuti na to da se otisne za njom ne bi li iznašla razlog za svoj ostanak u toj drugoj državi u vremenima ne samo osobnih,

nego i političko-nacionalnih kušnji. Kroz Sandrina se sjećanja provlači Goran – momak kojega je Tanja ostavila, a s kojim je Sandra ostala trudna i koji je od nje tražio da pobaci (iako je ona protivnica abortusa); Sandra se bori s kompleksom manje vrijednosti i zbog Tanje, i zbog svoje sestre i njezina idiličnoga bračnog života u Americi, kao i zbog Bobe s kojim ne uspijeva stupiti u romantičnu vezu iako se tome uporno nada. Dragana sama podiže svoju kćerku i osjeća se odbačenom od svojega supruga; osamljena je i živi sa svojom neugaslom tjelesnom požudom koja je odvodi u sjećanja na nekadašnje seksualne kontakte, pa i u muški striptiz bar koji s osjećajem srama napušta. Sonja se pak miri s trudnoćom i s daljnjim životom s Igorom nakon što uviđa da će njezine ambicije da se otisne u nove svjetove putem fotografije kojom se bavi i koju voli ostati neostvarene. One su tjelesno i emotivno inhibirane te tragaju za kompenzacijama; njihova je ukupna ravnoteža narušena.

Pri iščitavanju takvih stanja, od pomoći mogu biti uvidi suvremene neuroznanosti koji upozoravaju na to da mentalna i tjelesna stanja nisu jednostavno linearno povezana. Suodnos se uma i tijela naime oblikuje kroz složenu tjelesnu petlju (*body loop*) koja počiva na međupovezanosti i međuuvjetovanosti svih dijelova ljudskoga nervnoga sustava, kao i na memorijskoj utemeljenosti kognitivnoga procesa u ranijim iskustvima subjekta (Damasio A. i Damasio H. 2006: 17)⁴. Objasnimo to jednostavnim primjerom. Ako smo se ikada porezali i to je izazvalo bol, događaj je pohranjen u memoriji kao značenjska mapa koja pojmu “porezati se” pridružuje više od racionalne definicije (koja može glasiti: “oštetiti tkivo oštrim predmetom”) budući da sadrži i one zapise koji se tiču osjetilnih reakcija na podražaj (po svoj prilici, osjeta boli) kao i emocionalnog reagiranja (primjerice straha). Umom naime interpretiramo zapis koji je u mozgu pohranjen kao značenje povezano s ranijim osjetima i s emocijom, i taj se zapis aktivira sa svakim novim podražajem koji se prepoznaje kao pripadan toj mapi, i to u svim svojim dimenzijama – racionalnoj, osjetilnoj i emotivnoj. Ugladamo li u nekoj novoj situaciji oštricu noža u prijetećoj blizini svomemu tijelu, postat ćemo ne samo svjesni opasnosti, već ćemo s njome dozvati i prateće osjete i emocije, što će nekoga možda paralizirati, a nekoga drugoga potaknuti na odgovarajuće preventivno djelovanje. Mnogo faktora, i subjektivnih i objektivnih, utječe na kognitivno procesuiranje danoga podražaja, a kada je riječ o procesuiranju onih koji se tiču usvojenih značenja iz socijalne sfere, odluka o djelovanju ili nedjelovanju ticat će se aktiviranja ne jednog nego brojnih zapisa u mozgu vezanih uz

iskustva socijalnih konstelacija, s kojima i kompleksnih, nerijetko uvelike i kontradiktornih zaziva emocionalne i osjetilne sfere. Usvojeni nas značenjski obrasci s jedne strane opremaju iskustvom koje pomaže u snalaženju u novim situacijama, no s druge nas strane uvelike mogu i inhibirati kako u zaključivanju, tako i u djelovanju, te izazvati frustracije i generirati kontradikcije mentalne i tjelesne sfere. Inhibicija koja se odražava i na zaključivanje i na djelovanje, s izvorištem u patrijarhalnom modelu koji označava mentalni prostor a potencirana pritiskom političkih okolnosti koje ih suočava s brojnim nepoznanicama, ali i sa željom da se novim definicijama otmu, na djelu je kod Tanje, Sandre, Dragane i Sonje.

Zamišljanje željenih scenarija kod protagonistica *Recepta za sreću* u pravilu se nudi kao zamjena za djelovanje, što je tema koja uvodi u razmatranje još jedan aspekt kognitivnoga procesa na koji upozoravaju Antonio i Hanna Damasio. Naime, oni upozoravaju na to da se dinamička tjelesna petlja koja osigurava kognitivno procesuiranje neposredno aktualiziranih podražaja nadalje može – pod uplivom evocirane, anticipirane ili samo zamišljane stvarnosti – nadalje i podvajati, pa tako nastaje paralelni mehanizam koji oni nazivaju “kao-da” tjelesnom petljom (*as-if body loop*). Riječ je o sposobnosti ljudskoga mozga da simulira stanja koja ne samo što se ne događaju u realnom vremenu, nego s tim vremenom i ne moraju biti povezana, pri čemu mozak takva stanja zaziva i kroz osjetilnu i kroz emocionalnu sferu, prisvajajući ih i upisujući ih u značenjske mape, simultano sa značenjima izravno polučenima iz realnog iskustva. Tako primjerice funkcioniraju prisjećanja i maštanja te nastaju efekti paralelne stvarnosti koju smo kadri emocionalno proživljavati, pa i interiorizirati kao neku vrstu novoga ili obnovljenoga, reinterpretiranoga iskustva. Desničina su primjerice *Proljeća Ivana Galeba* ilustracija upravo takva procesa: subjekt, u realnom vremenu, leži u bolničkome krevetu dok njegovu mentalnu stvarnost označava asocijativno vrludanje prostorima prošlosti i mašte, što iz svijesti istiskuje realnost bolnice i mapira se u svijesti subjekta kao novo (obnovljeno) iskustvo koje biva mapirano i kao novo značenje. Tako zazvanim i u tijelu (re)produciranim stanjima podložni smo i u svakodnevnom životu, a njima u određenom stupnju postajemo uvjetovani i u svojem daljnjem djelovanju. Događa se to, smatraju neuroznanstvenici,⁵ aktiviranjem tzv. zrcalnih neurona te

⁴ Sažeti citat duljeg opisa toga procesa u citiranu izvorniku glasi: “*Mental states cause brain states, which cause body states; body states are then mapped in the brain and incorporated into the ongoing mental states.*”

⁵ Koje sve neuroanatomske strukture omogućuju funkcioniranje “kao-da” petlje nije do kraja utvrđeno, no Antonio i Hanna Damasio skreću pažnju na primjenjivost rezultata eksperimenata koje je proveo Giacomo Rizzolatti, gdje su predmet istraživanja bili upravo zrcalni neuroni. Rizzolattijevo istraživanje na koje se autori pozivaju opisano je u: G. Rizzolatti, L. Fadiga, L. Fogassi, V. Gallese (1999) *Resonance Behaviors and Mirror Neurons*, Archives Italiennes de Biologie 137, str. 85–100.

moćnih drugih još uvijek nepotvrđenih faktora (Damasio A. i Damasio H. 2006: 18–19).⁶ Za svrhu jasnijeg razlikovanja pojmova prvu ćemo petlju u daljnjem tekstu nazivati *primarnom petljom*, a “kao-da” petlju *sekundarnom petljom*. I sekundarna petlja, baš kao i primarna, može imati produktivne i kontraproduktivne učinke na kognitivno procesuiranje značenja, i to je upravo onaj aspekt po kojem se junakinje *Recepta za sreću* razlikuju od protagonistice romana *Gordana među vrbama*. Riječ je o razlici koja je donekle uvjetovana različitošću temporalnih postavki dvaju romana, no još i više karakternim oblikovanjem likova.

Pozabavimo se najprije temporalnim aspektom. U romanu *Recepti za sreću* situirani smo u “sada”, odnosno u realno vrijeme, i tu se jako malo toga događa: Tanja dolazi iz Zagreba u Beograd, susreće majku, prijavljuje boravak na policiji, susreće se s prijateljicama, odlazi iz Beograda i na koncu se vraća u Zagreb. Kratak vremenski period u kojemu pratimo odnose između četiriju žena pripada 1999. godini i povezan je s turbulentnim zbivanjima između Srbije i Kosova koja proizlaze iz srpskog neprihvatanja kosovske samostalnosti, a tema toga razlaza zaziva i tematiku ranijega razlaza koji se dogodio i između Hrvatske i Srbije. Sve to doprinosi redefiniranju predodžbe o bliskosti između ljudi zatečenih na različitim geografskim lokacijama nekadašnje Jugoslavije i predodžbi koju su ranija vremena podržavala, a nova razušila. Pojavljuju se slobodni flešbekovi u prošlost pomoću kojih razumijevamo sadašnjost no očekivana promjena koja bi se trebala dogoditi u sadašnjosti i donijeti Tanji i drugim protagonisticama put u za njih prihvatljiviju budućnost – izostaje. Boris ne stiže u Beograd. Boba se ne baca u Sandrino naručje. Dragana ne ostvaruje svoje žudnje. Sonjin san o odlasku u Francusku pada u vodu. Život kao da je stao i ponuđeno nam je da ga gledamo u njegovoj nezadovoljavajućoj zaustavljenosti, napućenog sjećanjima i kontaminiranog brojnim vanjskim promjenama koje nisu promje-

⁶ Sekundarna, odnosno “kao-da” petlja je naime mehanizam koji podržavaju međupovezani čvorovi u nervnome sustavu, čije djelovanje ima učinke na tijelo (aktivira hormone, primjerice; potiče grčenje, izaziva znojenje, ubrzani puls ili dr.), što pak znači da ljudska bića imaju sposobnost mentalne simulacije događaja, bilo stvarnih ili zamišljenih, koji ne pripadaju vremenu u kojemu se sam “kao-da” proces odvija i u kojemu ih popraćuju fizički znakovi mentalne aktivnosti. “Kao-da” petlja aktivira se i kada se uživljavamo u fiktionalne svjetove koje zamišljamo stvarnima i koje smo kadri osjećati iako znamo da nisu stvarni. Riječ je o sposobnosti koja nas čini bićima predisponiranima za empatiju, ali i za strateško planiranje budućnosti putem višestrukih zamišljenih scenarija. U uvjetima poremećaja “kao-da” petlje uzrokovanim bilo tjelesnim ili vanjskim faktorima može doći i do patoloških zamjena realnoga irealnim. Za proširenje uvida u ovu temu, konzultirati: Damasio 1994. i Damasio 2003. te nadalje već citirani izvor – Damasio A. i H. 2006; za povijesno-filozofsku dimenziju vezanu uz fenomenologiju zamišljanja, konzultirati: Johnson 2006.

ne nabolje. Završnica je stoga tjeskobna i nemalo gorka.

Za razliku od toga, u romanu *Gordana među vrbama* pratimo Gordanu kroz ukupan proces njezina odrastanja i tu se nižu mnoge situacije. Svaka situacija na kronološkoj skali između 1965. i 1995. godine jedno je “sada”, no isto tako, svako to aktualizirano “sada” koje prethodi 1995. godini sa svakim novim poglavljem postaje “onda”. “Sada” u kojemu se zaustavljamo i koje prerasta u konačno i u strukturi romana odredišno “sada” ono je u kojemu zatičemo Gordanu i njezinu kćerku na grobu Gordanine majke. *Gordana među vrbama* i jest priča o “sada” i o “onda”, i upravo joj uvišestručeni karakter u sadašnjost najprije dozvane a potom iz nje brisane jučerašnjice daje pretežito nostalgični karakter. To je priča o prošlosti, živoj no u isto vrijeme i prevladanoj. Gordana se izborila za svoju budućnost i ona svoju prošlost doziva osjećajući sjetu, no u isto vrijeme i sreću, što je upravo onaj oksimoron koji se prevodi u pojam nostalgije.

Gordanin ćemo život stoga pratiti kao postupno mentalno i tjelesno sazrijevanje koje se odvija kroz svladavanje izazova koje socijalni odnosi pred nju postavljaju. Ona niže dojmove i povezuje ih u uzorke koji postupno prerastaju u svojevrsnu mapu restrikcija koje ona, u potrazi za samom sobom, uči kognitivno procesuirati: zaobilaziti ih, krčiti kroz njih vlastite puteve, postupno ih prevladavati. Uronjena u nefleksibilne obiteljske odnose, Gordana vrlo brzo shvaća da ni ona ni njezina majka od autoritarnog oca ne mogu očekivati ni nježnost ni neku posebnu pažnju, a upoznaje i majčinu emotivnu zatomljenost spram vlastita bića, pa neminovno i spram nje same. Djevojčici je stoga zadano rasti u nekoj vrsti začuđenosti i relativne otuđenosti, u poziciji pomalo promatrača a još više tragača za životnim prostorima koji joj mogu pružiti odmak od normi koje su joj nametnute i pribaviti joj uvijek žudenu mogućnost stvarnoga ljudskog kontakta. U situacijama koje se nižu od jednog do drugog romanesknog “sada”, neke su upravo paradigmatičke za obiteljske odnose s kojima se Gordana suočava. Najpotresnija i posljedično najdalekosežnija bila je bez sumnje ona situacija kada je iz kupaonice, skvrčena u kadi, slušala očeve grube riječi, čula udarce i majčine vriskove, razabirući da je majčin “erotski grijeh” bio taj što je susjedu kome je supruga u to vrijeme bila u bolnici – suzila hlače. Gordana je upoznavała kodove patrijarhalnih odnosa shvaćajući da im se mora naučiti izmicati dok ih ne postane sposobna rješavati, kako bi sebe uzmogla barem donekle zaštititi od boli koju takvi odnosi za sobom povlače. Naučila je iskustvo i emociju pretvarati u značenje, postavljati ciljeve i, postupno, preuzimati kontrolu – što u ukupnosti čini onaj spoznajni krug koji se tiče aktualiteta, a koji smo, slijedeći tragove Antonia i Hanne Damasio, nazvali primarnom spoznajnom petljom. No iako se može reći da Gordana pokušava i mahom uspijeva ostati s nogama čvrsto

na zemlji, odnosno u vremenu u kojem odista jest, ona u nemalom broju situacija pribjegava mašti kako bi stvarnost, nerijetko nelagodnu, učinila podnošljivijom. Jedan je od primjera takva njezina bijega iz stvarnog u virtualno – što podrazumijeva aktiviranje sekundarne petlje – bilo njezino zamišljanje kupanja u Neretvi u situaciji kada u zakočenu liftu nije mogla zaustaviti poriv za mokrenjem. Dopustila je mašti da je izvede iz tjeskobne situacije vlastita tijela u prostor prisjećanja na trenutak iz djetinjstva, i to je bila prva karika u procesu prebrođivanja traumatskog iskustva kojemu se korijeni razabiru u patrijarhalnoj strogoći njezinih obiteljskih okolnosti. Sposobnost pribjegavanja simulaciji sreće izbavlja Gordanu i iz drugih tjeskobnih situacija, a to joj pomaže razvijati i sposobnost empatije. To možda najbolje razabiremo iz njezina odustajanja od žarko željena upisa na Likovnu akademiju u Beogradu, kao i od započete emocionalne veze kako bi se vratila u Zagreb skrbiti o bolesnu ocu. Međutim, njezin samorazvoj i nakon privremene kapitulacije pred vlastitim ciljevima teče dalje te ostaje usmjeren očuvanju njezina emocionalnog integriteta posredstvom pribjegavanja “kao-da” modusu kojim se služi kako bi se osjetila slobodnom i sretnom i kada to u naravi nije. Ona ni na samome kraju romana, nakon izvojevanje pobjede nad prošlošću, ne može biti potpuno sretna, no ona će i tada, dok stoji pored groba svoje majke, pribjegnuti sekundarnoj petlji i zamišljati sebe kako u majčinu naručju, baš kao nekoć u najranijem djetinjstvu, leti na ljuljački. Gordanina je najveća pobjeda u tome što uspijeva sačuvati harmonični odnos spoznajnih putanja kojima se kreće. Primarna i sekundarna petlja kod nje djeluju na način međusobnog nadopunjavanja, što joj pomaže prevladati iskustvo traume.

Nema međutim takva spoznajnoga sklada kod protagonistica *Recepata za sreću*, pa ni kod glavne protagonistice Tanje, iako je njezin dolazak u Beograd u osvit najavljena bombardiranja predstavljao pokušaj zauzimanja djelatna stava kakav izostaje kod drugih žena s kojima se u romanu susrećemo. No ona je i nadalje, baš kao što su to Sandra, Dragana i Sonja, talac patrijarhalnih društvenih odnosa, iako i nju i druge protagonistice susrećemo i u njihovoj istovremenoj zahvaćenosti emancipacijskim procesima, što rezultira samo još većim unutarnjim konfliktom. Tanjin dolazak u Beograd ima elemente emancipirana čina, no ona u isto vrijeme žudi za tim da njezin suprug dođe po nju i da taj čin poništi, a na koncu ga ona poništava sama. Sandrina je karijera televizijske spikerice u slijepoj ulici što pojačava njezin kompleks neostvarenosti u njezinoj ženskoj i rodnoj ulozi. Dragani je njezin veterinarski posao slaba kompenzacija za odsutnost muškoga dodira, pa se prepušta sjećanjima i maštanjima, zaključavajući svoju intimu pred ostatkom svijeta. Sonja ima želju pobjeći u neku daleku, kreativnu slobodu, što joj biva uskraćeno, pa prihvaća Igora kao utočište iako se upravo od toga utočišta željela odmaknuti. One osjećaju ljutnju,

žudnju i sram, a te osjećaje kaneliziraju prema znakovima novoga vremena, a ponekad i prema drugim ljudima. Krivi su ratovi, krive su promjene, a ponekad im se čini i da su krive neke druge žene kojima – doista ili samo možda – polazi za rukom živjeti drukčije. Muškarci su u njihovim glavama objekti a na poprištima stvarnih života one dopuštaju da same budu objekti. Junakinje *Recepata za sreću* pribjegavaju “kao-da” modusu kako bi kroza nj poništile stvarnost koju žive, i sve se one stoga sve više zapliću u sekundarnu petlju u većoj mjeri nego što se uspijevaju njome produktivno služiti. One reminisciraju o prošlosti ne bi li u njoj iznašle razloge ili, štoviše, krivce za nezadovoljavajuće stanje stvari koje ih u sadašnjosti pritišće, slabo ili nikako propitujući sebe i svoje izbore. One prizivaju prošlost ne bi li se putem nje uzmogle suprotstaviti znakovima novoga vremena. Tako na koncu i Tanjin pokušaj da se svemu tome suprotstavi otužno završava sviješću o nevidljivim zidovima koji su se prepriječili između nje i njezine mladosti te povlačenjem njezina sa suprugom nikad raspravljena ultimatumom kojim ga je pokušala potaknuti na djelovanje. Ne izazvavši učinak svojim zahtjevom da Boris iziđe iz svoje udobne građanske rutine i dođe po nju u Beograd, ne osjećajući se više kod kuće ni u Beogradu, Tanja se odlučuje na povratak u Zagreb, proživljavajući za vrijeme svog povratnog putovanja nešto što se ne događa – Borisov automobil koji se kreće u pravcu Beograda (sekundarna petlja!). I ta se vizija na koncu raspada kada nalazi Borisa u Zagrebu i kada je on još k tome obavještava kako je staru dianu prodao. U tjeskobnoj atmosferi njezine i Borisove zamračene zagrebačke bračne sobe koju tek tanak pregradni zid dijeli od susjednoga stana, do nje će kroz taj zid doprijeti zvuk susjedova televizora. Ona razabire glas spikera koji u posljednjim vijestima dana obznanjuje da su američke snage te iste večeri bombardirale Srbiju. Stvarnost spram koje je Tanja nemoćna sustiže je, obrušavajući se na sve produkte “kao-da” kognicije putem kojih joj se pokušavala otetiti: njezin izlet u Beograd bio je tek neuspjeli pokušaj oživotvorenja romantizirane predodžbe o minulim vremenima, i taj ishod u sebi sadrži naboj traume.

3. REKOMBINIRANJE IDENTITETSKIH OBRAZACA

Ono što Tanju čini drukčijom od drugih protagonistica *Recepata za sreću* jest to da ona i jest i nije više Beogradanka, što joj Sandra i spočitava, iako ne u izravnom dijalogu. To, gleda li se iz Sandrine perspektive, čini Tanju na neki način sličnijom Jasenki iz Karlovca nego njezinim beogradskim prijateljicama. Za Jasenku saznajemo iz Sandrina i Bobina razgovora: to je osoba koja je Bobina oca “otela” Bobinoj majci i koja se ne može suspregnuti da poziv u Karlovac kao sigurno sklonište od prijetećih bombi ne začini izjavom da su “Srbi primitivan i prost narod koji je

navikao da maltretira sve oko sebe i kako je dobro da će ih neko konačno naučiti pameti” (Đokić 2008:66). Jasenka se u romanu pojavljuje sasvim periferno, no sama aktualizacija njezinih uzanih pogleda na srpski narod i sklonost likovanju nad nevoljama na “drugoj strani” indikativna je za percepciju samog pojma “strane” – bila to ova ili ona. Pristranosti su to koje ne dobivaju u romanu svoju punu eksplikaciju, no stalno se provlače kroz podtekst i miješaju s frustracijama žensko-muške prirode koje obuzimaju misli i zalaze u dijaloge protagonista.

Pokazuje se kroz roman ono na što skreće pažnju i Appiah (Appiah 2018: 30), da se podjela na insajdere i autsajdere koja se vrši po ključu mjesta na kojemu se grupa okuplja može lako u praksi nadrediti ideji nacije izvedenoj iz kombinacije predodžbi i činjenica o zajedničkom podrijetlu, odnosno da identitetski obrasci podliježu logici rekombiniranja baš poput kakve igre domina. Kao što možemo biti svjedoci romantičnog veličanja nacije kao posvećena i nadprostornoga pojma, unatoč razasutosti mnogih nacionalnih krda po brežuljcima brojnih dijaspora, tako smo nerijetko i svjedoci razgraničenja koja se vrše između onih koji su otišli i koji su ostali, između onih koji žive na sjeveru ili na jugu države, ili na istoku ili na zapadu. Tanja se svojom udajom za Zagrepčanina svrstala u autsajdere, a taj se autsajderski moment aktivirao ponajviše izmijenjenom definicijom adrese na kojoj se skrasila, one koja je bila navedena u njezinim dokumentima u trenutku preiscrtavanja državnih granica. Nema međutim nikakve spremnosti na koncesiju kod Sandre zbog Tanjina dolaska u Beograd koji u opasnim vremenima nije nimalo turistički; Sandru Tanjine pretenzije na insajderstvo samo iritiraju. Sandrino prigrabljivanje Beograda u trenutku kada se svijet okreće protiv Srbije i najavljuje vojnu intervenciju obiluje nekom vrstom osvetničkog mazohizma kojemu se rodni korijeni sasvim jasno razabiru, kao što se razabire i kontaminiranost njezinih sentimentata nacionalnim i političkim primjesama. Tanja za Sandru nije više “mi”; ona je druga strana, ona je – “oni”, a “samo mi koji smo ostali znamo kako je. Samo mi imamo pravo da kažemo što ne valja. Samo mi imamo pravo na promene!” (Đokić 2008; 184). Sandra to svoje “mi” naspram “oni” i ne može suvislo opravdati, jer njezina podjela bježi od nacionalnih, pa i od rodni definicija, iako je kontaminirana objema. Ona je klanovska.

Prema psiholozima evolucije, skrenut će pažnju Appiah, sklonost ljudi na klanovska dijeljenja bila je nekad adaptivne naravi i tumači se potrebom za tješnjim povezivanjem onih koji su jedni o drugima neposredno ovisili radi gologa preživljavanja. U prethistorijskim uvjetima grupe su se međusobno borile za egzistencijalne resurse i jedna drugoj predstavljale ugrozu (Appiah 2018: 31) zbog čega su se unutar sebe kompaktnije povezivale, no i bez neposredne povezanosti s egzistencijalnim ugrozama, taj se arhetipski obrazac lako iznova aktivira i u suvremenim uvjetima.

U vremenima društvenih turbulencija zbiva se to i lakše i češće no inače.

Unutarrodna nadmetanja povezana su s okvirima funkcioniranja društva koji svoje korijene imaju, baš kao i klanovska dijeljenja, u odnosima koji se nasljeđuju iz drevnih vremena, i izvode se iz patrijarhalnih kodova zajednice i pratećih uzusa. Muškarci su u prethistorijskim vremenima bili lovci i branitelji od ugroza a žene čuvarice ognjišta i osiguravateljice podmlatka, a ugrozu već i prethistorijskoj zajednici ne predstavljaju samo prirodne opasnosti, već uvijek i druga, po logici stvari ona najbliža zajednica koja se na istome terenu bori za svoj opstanak. Takve su zajednice bile interesne skupine ili svojevrsni klanovi prije nego što su prerasle u plemena ili nacije koje su klanovskim podjelama ponudile čvršći okvir i umnožile ih. Nije doista potrebno slijediti sve putanje razvoja patrijarhata koji se diferencirao na modele koji su varirali od religije do religije i od razdoblja do razdoblja da bi se uočio rodni karakter razdjelnica kroz koje se klanovske podjele artikuliraju: na muškoj strani uloga vođe oduvijek je i svugdje predstavljala nadmetački izazov, baš kao što su se i žene nadmetale za mušku naklonost i borile za status “one prve” ili/i “legitimne”, budući da je takav status za sobom povlačio i određene povlastice. Patrijarhat je definiran rivalitetima, muškom dominacijom i ženskom podložnošću, što predstavlja još jedan arhetipski obrazac koji suvremenost nije uspjela iskorijeniti već ga perpetuirala – pored suprotnih strujanja, ali i usprkos suprotnim strujanjima, u srazu ili slivenosti sa suprotnim strujanjima⁷ – uvijek iznova i na nove načine.

⁷ Ovo posljednje aktualizira i pitanje pojmovne diferencijacije pojma patrijarhata koji u suvremenim uvjetima zaprima nove oblike te se provlači i kroz prakse emancipatorskoga predznaka. Malcolm Waters podvrgava naime taj pojam četveročlanoj raščlambi s aspekta odnosa privatnog i javnog, kao i s aspekta odnosa društvene produkcije i reprodukcije, uvažavajući i povijesnu dinamiku tih odnosa, te predlaže razlikovanje pojma patrijarhata i njegove novije inačice – *virijarhata*, motreći nadalje oba pojma u njihovim izravnim i proširenim manifestacijama (Waters, 1989). U slučaju predložaka koji se u ovom radu analiziraju, a s aspekta Watersove diferencijacije, ima argumenata u prilog korištenju pojma *virijarhat* (i u izravnoj i proširenoj inačici). Naime, po Watersu, i pojam patrijarhata i pojam virijarhata odnose se na maskuline sisteme rodnosti i tiču se geneze tih sistema. *Izravni patrijarhat* vezuje se uz društva s niskom diferencijacijom privatne i javne sfere, gdje dominacija muškoga spola proizlazi izravno iz srodstvenih relacija. *Prošireni patrijarhat* odnosi se na društva u kojima se temeljna srodstvena poveznica podvrgava elaboraciji i prerasta u politički razrađene sustave kojima dominiraju muškarci. Na to se nadovezuje *izravni virijarhat* koji poniče iz obiteljske proizvodnje roba i manjih proizvodnih pogona (obrta, farmi i sl.) gdje muškarac dominira nad ženom s pozicije supružnika (ne više oca, ili ne primarno oca), a žena biva uključena u proizvodni pogon kao podređena radna snaga čiji je položaj zakonski definiran obiteljsko-bračnim sponama. I na koncu, *prošireni virijarhat* odnosi se na dominaciju javne sfere od strane muškaraca i tiče se njihova vlasništva nad materijalnim sredstvima, njihove nadređenosti nad ženama u smislu kulturne reprezentacije te prikrivenih diskriminacijskih praksi koje karakteriziraju podjele rada i moći u suvremenim društvima. Ovo posljednje nemalo korespondira sa suvremenim stanjem u brojnim

Patrijarhat, bogato začinjen potisnutim erotskim nabojem i puritanskim normama, ide dakle ruku pod ruku s klanovskim tendencijama. Ne mogu svi biti vođe i uvijek više od jednog to želi biti, pa vođe, i kada se taj status svede na najuže okvire patrijarhalnih odnosa između jednog muškarca i jedne žene, strepe od mogućih rivala. S druge strane, žene u takvim konstelacijama kontinuirano strepe za svoj status odbranice te za njega traže potvrdu u patrijarhalnome redu koji uvijek može ugroziti “druga”, a pritom (žensko) tijelo, kao objekt socijalnog normiranja, postaje izvorom mnogih frustracija. Sve te i mnoge druge niti kojima su ispresijecani patrijarhalni odnosi trebaju tek poticaj da bi prerasle u igre moći raznolikih vrsta unutar tek nešto širih zajednica, pa tako nastaju razdjelne linije oko kojih se formiraju animoziteti i uspostavljaju podjele. Klanovske su pak podjele korijen iz kojega bujaju i one nacionalne, dok ove druge prerastaju u uzroke ratova.

Sve to navodi na zaključak da i ratovi nužno u sebi kodiraju i rodna obilježja, kao što je detektirala Yuval-Davis. Patrijarhalno definirani rodni odnosi utkani su u pitanja rase, klase, kaste i seksualnosti, istaknut će i Carol Gilligan i David Richards; patrijarhat zadire i duboko i široko promičući nezdravo nadmetanje s kojim i kulturu srama i posramljivanja, dok u ime moralnosti zamagljuje “našu etičku inteligenciju” (Gilligan i Richards, 2018: 1–2). Ta pojava međupovezanosti patrijarhata s identitetskim nadmetanjima, odvijala se ona po rodnoj, nacionalnoj, klasnoj ili nekoj drugoj osnovi, ima i svoj naziv: *intersekcionalnost*.⁸ U svim tim spregama i interferencijama na djelu je “korištenje identiteta kao osnove hijerarhija statusa i poštovanja te struktura moći” (Appiah 2018: 10).⁹

Sandra se, dakle, po klanovskome ključu pokušava nadrediti Tanji i to čini ponajprije jer se u svojoj rodnoj ulozi osjeća inferiornom. Gordanin otac prakticira svoju patrijarhalnu nadmoć nad Gordanom i njezinom majkom, a dok mu izmiču statusni oslonci izgrađeni iz donedavna javno važećih definicija nacije i armijskog ustroja, on postaje u tome i sve agresivniji.

zemljama Zapada, a ništa manje u zemljama nekadašnje Jugoslavije, pri čemu modusi prikrivene diskriminacije nerijetko perpetuiraju i ostale modele patrijarhata odnosno virijarhata, ovisno o sferi, privatnoj ili javnoj, kroz koju se prelamaju. Držimo relevantnim ovu distinkciju naznačiti iako se ne odlučujemo za dosljedno provođenje Watersove diferencijacije koja bi iziskivala veći broj podanaliza te pratećih teorijskih podrasprava koje bi ugrozile koherentnost ove rasprave kao cjeline, bez bitnog utjecaja na glavnu liniju argumentacije i na konačne zaključke. U konačnici, ono što se iz romana čita u najvećoj se mjeri tiče prikrivene diskriminacije koja sadrži elemente svih četiriju modela.

⁸ Appiah navodi da je pojam intersekcionalnosti u identitetska razmatranja uvela Kimberlé Crenshaw – feministica, teoretičarka prava i aktivistica za građanska prava.

⁹ Orig. Širi citat: “... among the most significant things people do with identities is use them as the basis of hierarchies of status and respect and of structures of power.”

Takve zamjene jednog obrasca drugim tiču se nastojanja subjekata da krizna vremena prebrode preispisujući socijalne statuse koji im izmiču, ili pak da nikad zauzete statuse ispišu u kodu nekog novog obrasca ne bi li ih uz mogli osvojiti. Takva nastojanja, suprotno esencijalističkim definicijama identiteta, prokazuju između ostaloga i intersekcionalnu protočnost samih identitetskih obrazaca koja označuje i dinamiku kognitivnoga procesa pod uplivom velikih kulturnih promjena.

4. NACIONALNE PRIČE O RODU ILI RODNE PRIČE O NACIJI

Vratimo se na koncu i samome pojmu “jugoslavenstva” kao anakroniziranu, socijalno tabuiziranu i iz sfere službene primjene uklonjenu identitetskome označitelju od kojega je sfera označenoga – ona koja se odnosi na identitet Gordane kao i Tanje – amputirana. Vezivanje označenog uz virtualnost odsutnog ili, preciznije, “nultog označitelja”, čudnovatiji je, ako ne i obrnut, fenomen od fenomena tzv. lebdećeg/plutajućeg označitelja. Prema Lévi-Straussu (Lévi-Strauss, 1987), lebdeći je označitelj onaj kojemu značenje nije zadano, što ga čini sposobnim primiti u sebe različita značenja, kao i podložnim široku spektru uvijek novih interpretacija. No kada se označitelj zatekne u stanju odsutnosti, kada je “zaključan”, interpretacije označenog obijaju se o zid njegove minus-egzistencije koja se u naravi izjednačava s nepostojanjem. Situacija je u najmanju ruku zbunjujuća i nosi u sebi potencijal traume.

U članku *Writing (and Doing) Trauma Studies*, Timothy Richardson, s polazišta izvedenih iz Freuda, Lacana, Baudrillarda, Lyotarda, Kristeve i drugih, traumu objašnjava upravo kao prazninu u označiteljskome procesu, latentno prisutnu u svakoj nemogućnosti povezivanja doživljenog s izričajem. Trauma izvire iz stanja u kojemu “nešto nedostaje – izriječkom, označitelj za ono što je prekriveno u pukotini i koje može postati vidljivim tek u posebnom, kontingentom kontekstu” (Richardson 2004: 495). Posrijedi je, i dalje slijedeći Richardsona, manjak koji remeti sadašnjost projicirajući se prema budućem iz pozicija prošloga, svojevrsni “što će biti da je bilo” koji rađa potrebu za stvaranjem novih označitelja koji nikad ne uspijevaju u zadovoljavajućoj mjeri obuhvatiti ni sam koncept ni specifičnost manjka koji ga prati, koji su “uvijek kontingenti u odnosu na sadašnjost i u sadašnjosti” (Richardson 2004: 495), no koji unatoč tome uporno traže svoj put u izričaj. Jezik tada prestaje biti karika u kognitivnom procesu, pa sam proces zapinje u stanju nedovršenosti, a označiteljska praznina postaje kadra u svijesti proizvesti i u tijelo prenijeti fantomsku bol, usporedivu s onom koju proizvodi dio tijela koji više fizički ne postoji, no čija je prisutnost sačuvana u mentalnome zapisu, virtualno ga opisujući.

S druge strane, Emiko Ohnuki-Tierney otvorit će raspravu o nultim označiteljima s tvrdnjom da se njihova značenja stupnjaju “od najkonkretnijih i najsPECIFICNIJIH do različitih tipova ‘ništavnosti’” (Ohnuki-Tierney, 1994:59) te upozoriti na to da takvi označitelji imaju transgresijski karakter (u smislu uvrede, prekršaja ili blasfemije), kao i na to da transgresija sama po sebi predstavlja simboličku praksu koja iziskuje podrobnu istraživačku pažnju. U daljnjem slijedu rasprave Ohnuki-Tierney predočuje i propituje klase nultih označitelja primjerima iz japanskog jezika i kulture, u rasponu od poluglasova i međuglasova, preko odsutnih gramatičkih kategorija poput neizrečenih zamjenica i objektiviranih ili istisnutih subjekata pa sve do dokinutih vremensko-prostornih kategorija i same ništavnosti, koje u cjelini, baš poput praznih poteza kistom u japanskoj kaligrafiji, popunjavaju međuprostore diskurzivnih prakti neiskazanim, a ipak prisutnim značenjima, u socijalnim praksama najčešće onima koje konstituiraju neku vrstu transgresije. A s pojmom transgresije iznova se susrećemo i s mogućom traumom koja transgresiju uzrokuje ili pak može biti njome uzrokovana.

I *Gordanu među vrbama* i *Recepte za sreću* moguće je čitati kao pokušaje stvaranja svojevrsnih tekstualnih proteza sačinjenih od memorijsko-imaginativnog materijala koji svojom narativnom ukupnošću teže prekrivanju označiteljske praznine koja prijeti traumom. Moglo bi se isto tako reći da se *Recepti za sreću* u većoj mjeri razvijaju kao pokušaj transgresije koju konstituira sam Tanjin odlazak u Beograd putem kojega ona prkosi realnosti, a koji u konačnici poentira lik djevojčice Marine, kćeri Tanjine prijateljice Dragane, koja bombardiranje dočekuje kao svojevrsni vatromet, i to u društvu dječaka romske nacionalnosti, prkoseći svim normama odraslih. Junakinje romana *Recepti za sreću* i same su nosioci izokrenutih vizura koje grade iz procjepa između mentaliteta kojemu i same privatno podliježu te slike o sebi koju se trude javno, a i pred samima sobom, oblikovati. Sve se one prisjećaju svojih osobnih povijesti i nekih drugih vremena kada su im se vrata u život činila otvorena. U njima se miješa baš sve, i sve je u srazu: ograničeni dosezi njihovih rodnih uloga u srazu su sa htijenjima; obuzdana spolnost u srazu je s požudama; prošlost je u srazu sa sadašnjošću. One traže neko svoje kolektivno “mi” i ne nalaze ga, jer posvud su “oni” – ljudi na nekim drugim stranama, koji su do jučer bili “mi”, koji su trebali postati ili ostati “mi”. Muškarci koje su voljele. Prijateljice koje su nekad živjele u istoj zemlji. Kosovo. Hrvatska. Na momente se čini kao da kroz svoje unutarnje monologe vrište. Priča je to o raspadu Jugoslavije. Ujedno, i ženska priča.

S druge strane, u *Gordani među vrbama* naracija niče upravo iz suodnosa sjećanja i traume. Đokić je sjećanjima u *Gordani među vrbama* pokušala pristupiti sistematski, i to istovremeno na dva načina. Prvi se tiče kronologije samoga pripovijedanja, uredno obrojčane naznakom godine u kojoj se dane situacije

odvijaju, i to kroz sva poglavlja. Već ta dimenzija proizvodi dvojaki učinak – s jedne strane dnevnički i intimistički, a s druge strane dokumentaristički. Godišta su nadalje označena i riječima “naprijed” i “natrag”, čime se linearnost kronologije obogaćuje dimenzijom osobnoga odnosa spram vremena te govori o pozitivnim i negativnim pomacima koji se živim bićima događaju ili su se događali u slijedu vremena koje protječe. Drugi se način tiče uvjetne razdjelje samih sjećanja, i to na ona koja pripadaju privatnoj sferi i na ona koja se tiču javne sfere. Uz ispise Gordaninih sjećanja na oca, majku, prijatelje, odrastanje, Đokić je u tu svrhu kreirala i paralelni tekst koji u strukturi cjeline funkcionira kao svojevrsni paratekst (pomalo poput dramskih didaskalija) kojim se, iz faze u fazu Gordanina življenja, pokušava mapirati ukupna genaza jugoslovenstva sve do raspadanja države koje je tako izniklu identitetu oduzelo javni legitimitet. Jugoslavija, i privatna i javna, dovodi se pred čitatelja oblikovana u hipermezijiške,¹⁰ višestruko prepletene memorijske ispise koji sinergijski predočuju značenje odsutnoga pojma “jugoslovenstvo” za koji roman u svojoj ukupnosti preuzima funkciju označitelja.

I *Gordana među vrbama* je priča o raspadu Jugoslavije. O odrastanju u Jugoslaviji, o njezinu raspadu, i o pogledu na nju iz post-perspektive. Ona postavlja i pitanje Gordanine nacionalnosti: je li ona hrvatska, srpska, možda crnogorska? Ako se nacionalnost mjeri srodstvenim ključevima, mogla bi biti bilo koja od navedenih, kao i nijedna. Ako se slijedi

¹⁰ Hipermezija je vrsta memorijskog poremećaja koji se opisuje kao intenziviranje sjećanja na doživljaje i događaje iz vremena koja su za subjekta bila osobito važna. Radi se o fenomenu hiperaktivnosti mozga koja rezultira egzaltiranim i hipertrofiranim sjećanjima koja mogu biti izazvana traumatskim događajem, ali i primjerice uzimanjem opojnih droga, te su u potonjem slučaju popraćena i drugim halucinogenim simptomima. Fenomen je odavno poznat u neuromedicini: u časopisu *Science*, godine 1881. Clara Lanza objavljuje tekst *Hypermnnesia or Exaltations of Memory* u kojemu navodi slučaj čovjeka koji je preživio iskustvo utapanja, gdje se opisuje kako je on u trenutku asfiksije doživio priziv retrogradnoga slijeda svojega življenja s obiljem detalja koji su bili popraćeni osjetima ugone ili boli. Spominje se i primjer čovjeka koji je hodao željezničkom prugom, a u trenutku nailaženja vlaka uspio se baciti uzdužno među tračnice te proživio tutnjanje vlaka nad svojim tijelom; taj je trenutak bio popraćen neobično jasnim prizivima brojnih događaja iz njegova života (Lanza 1881, 450–451). O fenomenu hipermezije može se više pročitati u djelu iz područja eksperimentalne psihologije mnogo novijeg datuma, naslovljenom *The Recovery of Unconscious Memories: Hypermnnesia and Reminiscence* (Erdelyi, 1996) koji dokumentira slučajeve te propituje vjerodostojnost sjećanja induciranih traumom, kao i metodološka pitanja obrade kliničkih podataka. S aspekta ove rasprave manje je relevantno pitanje vjerodostojnosti takvih sjećanja, a daleko je važnije ono što nije sporno, a to je samo postojanje toga fenomena i njegova moguća uzročna povezanost s određenim traumatskim događajem. Kako i zašto trauma izaziva hipermezijiški, ali i druge vrste memorijskih poremećaja, objašnjeno je u nešto popularnijem ispisu u knjizi Petera Levinea *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past* (Levine, 2015) namijenjenoj terapeutima, ali i samim pacijentima.

linija podrijetla po očevoj strani, onda bi to bila crnogorska, no Gordana je s Crnom Gorom imala ponajmanje veze. Po mjestu rođenja, bila bi srpska. Po godinama provedenima na teritoriju jedne od danas triju država, a i po majčinoj liniji – hrvatska. Njezina veza s Tomom nije opstala zbog percepcije njegovih suboraca da je ona Srpkinja. Kao Hrvaticu ju je, paradoksalno, vidio njezin otac koji ju je nazvao ustaškim kopiletom, smjestivši je u istu mračnu ladicu prepunu svih vrsta predrasuda u koju je spremio i sjećanja na njezinu pokojnu majku. Možda je doista mogla postati Srpkinja da je ostala u Beogradu studirati i da je dobila priliku tamo dalje razvijati svoj identitet, iako ostaje sasvim neizvjesno bi li joj se na putu takve moguće a neostvarene sudbine prepriječila njezina zagrebačka biografija, kao i podatak da joj je majka bila Hrvatica.

Da bismo razriješili dilemu o Gordaninoj nacionalnosti, barem u onoj mjeri u kojoj je ona uopće razrješiva, prisjetimo se ranije citiranih Appiahovih kriterija za uspostavu nacionalnog identiteta (Appiah 2018: 141) i parafrazirajmo ih: preduvjet nacionalnosti je postojanje etikete; etikete utječu na ono što ljudi osjećaju i čine; etikete moraju odgovarati predodžbama drugih o nama. Zamijetiti ćemo da kriterij srodstva/podrijetla nije među tim kriterijima, i kada bi morao, a ne samo mogao biti, onda bismo odmah mogli dovesti u pitanje postojanje američke nacionalnosti i tada se zasigurno ljudi nigerijskog podrijetla i tamne puti ne bi mogli osjećati kako se danas mnogi od njih osjećaju – Francuzima. A nema tu ni kriterija mjesta, jer može se biti Hrvat i živjeti, pa i biti rođen u Australiji ili na bilo kojem drugom mjestu na svijetu, baš kao što se može biti i Turčin u Njemačkoj. Sama etiketa međutim mora postojati, s njome se moramo identificirati do određenog stupnja kulturne i emotivne povezanosti sa značenjima koja ona reprezentira, a i jedno i drugo su preduvjeti da bi nas i drugi prepoznavali i prihvaćali kao pripadnike određene nacije. Bez ovog zadnjeg, to što sami osjećamo nema nikakve socijalne relevancije. A Gordana se osjeća Jugoslavenkom, i taj je njezin osjećaj osuđuje na nepripadanje.

Gordana pripada onoj kategoriji ljudi bivše države koji su bili pomalo odasvud i koji su sebe mogli prepoznavati u objedinjujućoj jugoslavenskoj etiketi jer nijedna druga nije bila ni više ni manje njihova od mogućih alternativnih izbora, a ti su ljudi – izrijeком: Jugoslaveni – u tome vremenu kao takvi mogli biti prepoznati i od drugih. Ona je dakako u isto vrijeme i Hrvatica, i Srpkinja i pomalo Crnogorka, no baš zato što je sve to i što u nedovoljnoj mjeri može biti samo jedno, pokazalo se da ne može biti ništa od toga. Izgubila je pravo na jugoslavensku etiketu s kojom je odrastala kada je ta etiketa politički izbrisana te, iako je možda mogla polagati pravo na bilo koju od navedenih triju koje su u poratnom vremenu postale moguće, ona nije na dovoljno jasan i nedvosmislen način mogla udovoljiti jednoznačnim očekivanjima drugih, a ni sebe same, vezanima uz te etikete. Ta bezetiket-

nost ju je učinila *samo ženom*, i to ženom s teretom stigme odbačene etikete u brutalnoj areni ispolitiziranih rodnih odnosa. U društvu, kako bi to rekli Gilligan i Richards, oskudne *etičke inteligencije* (2018: 1–2) još uvijek snažno označenu patrijarhalnim momentima, to ju je učinilo i metom. Još jedna priča o naciji i rodu (*nationalized gender*, odnosno nacionaliziranom rodu, sukladno nomenklaturi Nire Yuval-Davis) nemalo tužna.

LITERATURA

Appiah, Anthony Kwame 2018. *The Lies that Bind: Rethinking Identity*. London: Profile Books Ltd.

Damasio, Antonio 1994. *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York: G. P. Putnam's Sons.

Damasio, Antonio 2003. *Looking for Spinoza: Joy, Sorrow, and the Feeling Brain*. New York: Harcourt, Inc.

Damasio, Antonio i Hanna Damasio 2006. "Minding the Body". *Daedalus*, vol. 135, no. 3: On Body in Mind, str. 15–22.

Erdelyi, Matthew H. 1996. *The Recovery of Unconscious Memories: Hypermnnesia and Reminiscence*. The University of Chicago Press.

Geertz, Clifford 1963. "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States". U: Clifford Geertz, ur. *Old Societies and New States*. Free Press, Glencoe, str. 105–157.

Gilligan, Carol i David A. J. Richards 2018. *Darkness Now Visible: Patriarchy's Resurgence and Feminist Resistance*. Cambridge University Press.

Grant, Rebecca 1991. "The Sources of Gender Bias in International Relations Theory". U: Grant, Rebecca i Kathleen Newland, ur. *Gender and International Relations*. Bloomington: Indiana University Press, str. 8–26.

Johnson, Mark 2006. "Mind Incarnate: From Dewey to Damasio". *Daedalus*. Vol. 135, No. 3, str. 46–54.

Kandiyoti, Deniz 1991. "Identity and Its Discontents: Women and the Nation". *Millenium: Journal of International Studies* 20/3, str. 429–443.

Lanza, C. 1881. "Hypermnnesia or Exaltations of Memory". *Science* 2/65, str. 450–453.

Levine, Peter A. 2015. *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past*. Berkeley: North Atlantic Books.

Lévi-Strauss, Claude 1987. "Introduction to the Work of Marcel Mauss" [izvorno: "Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss"]. U: Mauss, *Sociologie et Anthropologie*, Paris, 1950.

Ohnuki-Tierney, Emiko 1994. "The Power of Absence: Zero Signifiers and their Transgressions". *L'Homme* 34/130, str. 59–76.

Pateman, Carole 1989. *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*. Cambridge: Polity Press.

Richardson, Timothy 2004. "Writing (and Doing)". *Trauma Studies*. JAC, vol. 24, no. 2, Special Issue, Part 1: Trauma and Rhetoric, str. 491–507.

Shepherd, Hana 2014. "Culture and Cognition: A Process Account of Culture". *Sociological Forum*, vol. 29, no. 4, str. 1007–1011.

van den Berghe, Pierre L. 1979. *Human Family Systems. An Evolutionary View*. New York: Elsevier.

Waters, Malcolm 1989. "Patriarchy and Viriarchy: An Exploration and Reconstruction of Concepts of Masculine Domination". *Sociology*, vol. 23, no. 2, str. 193–211.

Yuval-Davis, Nira 1997. *Gender and Nation*. London: Sage Publications.

Žilić, Darija 2009. "Suočavanje s predrasudama. Ana Đokić, Recepti za sreću, Knjiga u centru, Zagreb, 2008." *Vijenac XVIII/399 MH*, Zagreb. URL: <http://www.matica.hr/vijenac/399/suocavanje-s-predrasudama-3246/>, pristupljeno 26. siječnja 2019.

PREDLOŠCI

Đokić, Ana 2008. *Recepti za sreću*. Zagreb: Knjiga u centru.

Đokić, Ana 2012. *Gordana među vrbama*. Beograd: Laguna.

SUMMARY

THE IMPLICIT POLITICAL DIMENSION OF GENDER RELATIONS: CONCEPTUAL INTRICACIES OF (POST)YUGOSLAVISM IN THE NOVELS OF ANA ĐOKIĆ

This paper investigates issues related to female identity in the broader context of its relations to national identity, using two novels as examples, Ana Đokić's *Gordana među vrbama* (Gordana amid Willows), and *Recepti za sreću* (Recipes for Good Fortune). Theoretical instruments are proposed for the investigation of gender-nation relations pointing to the phenomena of gendered nationhood and nationed gender, as well as to the traumatic consequences of such relations when contaminated by patriarchal aspects. The issues of Yugoslav identity viewed from within the post-Yugoslav frame is also addressed which raises the point of the missing or zero signifier, the effects of which undermine the stability of identity as 'signified' and induces trauma, as both novels reveal. A cognitive perspective is also applied to the two texts to provide a deeper understanding of the traumatic dimension of characters and of the therapeutic effects of the text itself, which in its totality assumes the position of the zero signifier.

Key words: identity, gender, nation, zero signifier, cognitive processing